

TIDSSKRIFTET FØNIX

*Kosmos og/eller skabelse? En teologisk
dialog med K.E. Løgstrup om kristendom
og natursyn*

KRISTOFFER GARNE
Cand.theol., sognepræst

FØNIX ÅRG. 2023, s. 63–76

Dette værk er licenseret under en Creative Commons-licens
CC BY-NC-ND 2.5 DK

www.foenix1976.dk

ISSN 2446-175X

Kosmos og/eller skabelse?

En teologisk dialog med K.E. Løgstrup om kristendom og natursyn

”Er dette ikke kristendommens arv til dens fortabte sønner: Den har skilt menneskene fra kosmos, fra livet, og denne skilsmisse består, selv efter at Gud er død for dem”. Sådan skriver forfatteren Thorkild Bjørnvig (1918-2004) i 1952 i en artikel i tidsskriftet *Heretica*.¹ I løbet af de følgende årtier forbinder Bjørnvig i stigende grad denne kritik af, hvordan kristendommen skiller mennesket ud fra verden, med en kritisk miljøbevidsthed.²

Kristendommen er med forkyndelsen af hinsidig frelse og budskabet om, at mennesket skal underlægge sig skabningen (1. Mosebog) angiveligt skyld i, at vi er kommet på kant med klodens klima. Derfor forekommer det nærliggende at søge et nyt natursyn i andre religiøse traditioner med større sans for naturens egenverdi og ’hellige kraft’.³ Kristendom kan dog ikke uden videre siges at være en entydig størrelse,⁴ så en anden mulighed var at se på de alternative ressourcer til et mere bæredygtigt natursyn, der også findes i den kristne tradition.

Imidlertid spørger nogle, inklusive teologer, om der ikke er en uløselig konflikt til stede her: mellem kristendommens budskab om hinsides mening og frelse og ethvert forsøg på at finde sandhed og guddommelighed i vores umiddelbare omgivelser og naturlivets cykliske gang. Selvom hedenske naturdigte og kristne årstidssalmer står side om side i *Højskolesangbogen*, så deler de ikke livsanskuelse og natursyn, har jeg ofte hørt teologer sige. Men måske behøver sagen ikke stilles op som en så skarp modsætning.⁵

1 Her citeret fra Thorkild Bjørnvig, *Virkeligheden er til*, København: Gyldendal 1973, s. 132.

2 Et eksempel er digtet ”Spørgsmål” fra *Vibrationer* (1966) i Thorkild Bjørnvig, *Samlede digte*, København: Gyldendal 2004, s. 136-137.

3 Jf. Karen Armstrong tankevækkende bog, *Naturens hellige kraft*, København: Kristeligt Dagblads Forlag 2023.

4 Se fx Paul Tyson, *Theology and Climate Change*, London: Routledge 2021.

5 En nylig diskussion af dette forhold findes også i Rasmus H.C. Dreyer og Kasper Støvring, *Breve fra provinsen*, Frederiksberg: Eksistensen 2023, s. 75-100, som det følgende også kan læses som en indirekte kommentar til.

Dette vil jeg belyse i det følgende gennem en dialog med den danske teolog K.E. Løgstrup (1905-1981) og en læsning af hans konfrontation med netop Bjørnvig om natursyn og kristendom.⁶

I 1965 noterer Løgstrup sig i anledning af Bjørnvigs disputats om forfatteren Martin A. Hansen følgende: ”Det er det paradoksale, at Martin A. Hansen, til Trods for, at han var Kristen, havde et anti-kristeligt Natursyn, medens Thorkild Bjørnvig, til Trods for at han stiller sig afvisende overfor Kristendommen, har et Natursyn, der er forenelig med Kristendom og Videnskab”.⁷

Her i 1960’erne synes Løgstrup at være på linje med Bjørnvig i sin kritik af det herskende forhold til naturen, og han arbejder på et filosofisk alternativ. I løbet af 1970’erne gør Løgstrup dog opmærksom på en række træk hos Bjørnvig, som han af teologiske grunde må sætte spørgsmålstegn ved. Måske er der alligevel en modsætning mellem Bjørnvigs og kristendommens natursyn, kommer Løgstrup frem til; en modsætning mellem den græske tanke om kosmos og den jødisk-kristne tanke om skabelse. Denne modsætning kommer til at spille en væsentlig rolle i Løgstrups sene hovedværk *Skabelse og tilintetgørelse* fra 1978. Det peger på en indre spænding i Løgstrups tænkning mellem på den ene side hans fænomenologisk-filosofiske forsøg på at afdække menneskets dybe indfældethed i verden og på den anden side hans teologiske tanker om gudsrigetets frembrud med Jesus Kristus. Denne spænding vil jeg tage som afsæt for en drøftelse af den sene Løgstrups tanker om forholdet mellem skaberværk og gudsrige. Afslutningsvis tegner jeg i forlængelse af to sene optegnelser af Løgstrup om andre digteres natursyn konturerne af et teologisk standpunkt, som lægger afgørende vægt på menneskets forbindelse med naturen. Før jeg kommer dertil, er det nødvendigt med lidt forhistorie om Løgstrups udgangspunkt.

6 Om de tos mangeårige venskab og gensidige inspiration, se Ole Jensen, ”Løgstrup møder Bjørnvig” i *Sårbar usårlighed*, København: Gyldendal 1994, s. 125-137. Jeg henholder mig i det følgende alene til den måde, Løgstrup bruger Bjørnvig på, hvilket ofte sker uden egentlige digtanalyser. For en gennemgang af den første del af forfatterskabet, som spiller en rolle i denne sammenhæng, se Erik A. Nielsen, *Modernismen i dansk lyrik 1870-1970. Ideologihistorie III*, København: Tabula/Fremad 1976, s. 138-161.

7 Citeret efter David Bugge, *Løgstrup og litteraturen*, Aarhus: Klim 2009, s. 282, n. 7.

Løgstrup om skabelse

I 1950 bidrager Løgstrup til *Heretica*, som Bjørnvig var redaktør af fra 1948 og to år frem. Det sker med artiklen ”Humanisme og kristendom”,⁸ hvor Løgstrup for første gang lancerer sin kendte formulering, at vi aldrig har med et andet menneske at gøre, uden at vi holder noget af dets liv i vores hånd; et udsagn som senere udfoldes i hovedværket *Den etiske fordring* fra 1956. I denne sammenhæng er det dog to andre formuleringer, der påkalder sig interesse.

Løgstrup beskriver, hvad han forstår ved sekularisering, med følgende ord:

Med den jødisk-kristne Skabelsestro er Verden – for det moderne Menneske – een Gang for alle ophørt med at være besjælet eller guddommelig. Ligesom vort Tidsbegreb og Historiebegreb, i Kraft af hvilke vort Liv er bestemt af Fremtiden ikke mindst i vor profane Tænken, har til Forudsætning Kristendommen Oprettelse af den Inkommensurabilitet mellem Tid og Evighed, der er et Brud med al græsk Tænken.⁹

Som jeg læser Løgstrup, er det ikke et vilkår, der skal begrædes. For det betyder, at vi er henvist til i vores omgang med hinanden at lyde fordringen om at tage vare på den andens liv, uanset alle de ’naturlige skel’, der måtte være mellem os. Derfor, fortsætter Løgstrup, er vores livs hemmelighed ikke vores sammenhæng med naturen, men ”alt det, hvori vi til Trods for at vi hører til Naturen samtidig adskiller os fra den”.¹⁰ Denne anskuelse er fælles for humanisten og den kristne, mener Løgstrup. Derfor kan de mødes i agtelsen for medmennesket – med fælles front mod enhver ’ideologi’, der vil underordne mennesket et bestemt system af livsopfattelser.

Som årene går, bliver Løgstrup opmærksom på, at denne lange (teologiske) tradition for ’eksklusiv humanisme’, som Charles Taylor senere har kaldt det,¹¹ er problematisk af flere grunde. Tydeligst kommer denne bevidsthed i Løgstrups tænkning til udtryk i artiklen ”Kristendom uden skabelsestro”, der trykkes i *Vindrosen* 1962¹² – i øvrigt lige efter et digt af

8 *Heretica*, årg. 3, nr. 5 (1950), s. 456-474.

9 Sst., s. 465.

10 Sst., s. 467.

11 Charles Taylor, *A Secular Age*, London: Belknap Press 2007, s. 19 et passim.

12 *Vindrosen*, årg. 9, nr. 7 (1962), s. 523-535. Store dele af artiklen indgår næsten ordret som afslutningen på *Skabelse og tilintetgørelse* i 1978 – et værk, som i vid udstrækning er sammensat af en række tidligere udgivelser (heraf flere af dem, jeg gennemgår i det følgende).

Bjørnvig. Her lægger Løgstrup ud med at sammenstille to forhold i kristendommen, der er lige vigtige, men står i en spænding til hinanden: ”Den enkelte er stedt i et forhold til hinsidigheden. Menneskelivet og dets verden er skabt.”¹³ Løgstrup vender sig herefter imod den form for teologi, der alene vil kende til skabelsen som noget, der giver sig af troen og ikke har gyldighed i sig selv. Han spørger, om man (og her indbefatter han nok sit tidligere selv) ikke har gjort forskellen mellem græsk (dvs. hedensk) og bibelsk tankegang for entydig og dermed sat tanken om skabelse ud af spillet.¹⁴ Resultatet er blevet et menneske, der tror sig suveræn i egen verden. Det fører nu Løgstrup frem til at give kristendommen en stor del af skylden for mange af tilværelsens menneskeskabte elendigheder:

Kristendommen har sat vor magt, suverænitet og formvilje ud i det fri og givet dem hele den profane verden til objekt og råmateriale uden at lade dem kende til grænser, uden at lade dem gøre holdt nogen steder. Men det vil sige, at kristendommen er blevet vor vestlige kulturs ulykke. Hvorfor? Fordi vi har taget dens styrkelse af vor magt, frihed, suverænitet, formvilje ud af spændingsforholdet til den forståelse af, at vort liv og verden er skabt, som også hører kristendommen til, men som vi har skudt i baggrunden, ikke ænset som andet eller mere end et medslæbt dogme.¹⁵

Det bliver herefter en livsopgave for Løgstrup at få skabelsestanken centralt placeret i vores bevidsthed igen.¹⁶ Det gælder også filosofisk, for menneskelivets skyld. Løgstrup refererer her til Bjørnvigs digtning, der giver os en tiltrængt sans for ”dyret i os”, og viser, at ”vores udryddelse af dyrearterne er blasfemisk foragt for skabelsen”.¹⁷ Ifølge Løgstrup hører tanken om skabelse til det universelle i kristendommen, som kristne og ikke-kristne kan være fælles om. Her er Løgstrup rent sagligt helt på linje med Bjørnvig.

13 ”Kristendom uden skabelsestro”, s. 523.

14 Her nærmer Løgstrup sig altså Bjørnvig, jf. også Bugge, *Løgstrup og litteraturen*, s. 282, der citerer et essay fra 1961.

15 ”Kristendom uden skabelsestro”, s. 526.

16 Skabelsestanken findes også i Løgstrups tidlige forfatterskab, men som Kees van Kooten Niekerk gør opmærksom på i sit efterskrift til nyudgivelsen af disputatsen fra 1942, *Den erkendelsesteoretiske konflikt mellem den transcendentalfilosofiske idealisme og teologien*, Aarhus: Klim 2011, s. 340, er det først omkring 1960 under indtryk af bl.a. Bjørnvig, at skabelsestanken kommer til at indtage en selvstændig rolle og central placering i Løgstrups teologi.

17 ”Kristendom uden skabelsestro”, s. 530. Løgstrup henviser til ”Dag og nat” fra *Figur og ild* (1959), i Bjørnvig, *Samlede digte*, s. 126-128.

Men ”tanken om skabelse” er også teologisk vigtig ”som forståelseshorisont for evangeliet”, hvilket er emnet for en artikel fra 1970.¹⁸ Den er et forarbejde til *Skabelse og tilintetgørelse* og indarbejdes også som sådan heri. Hvad der er vigtig at hæfte sig ved her, er Løgstrups indledende bestemmelse af, at kristendommen knytter til ved noget i livet, uden hvilket dens tale ville være uforståelig: ”Er der ikke liv i vores tilværelse på det humane plan, kan vi slet ikke forstå evighedens liv ... Råder der humant og folkeligt lutter unatur og ufrihed, må kristendommen skabe natur og frihed, thi de er de vilkår, på hvilke den kristne forkyndelse alene kan modtages”.¹⁹ Det er sådanne størrelser, der berør vores liv, natur og frihed, Løgstrup mener at kunne afdække på et filosofisk plan forud for det teologiske arbejde.²⁰ Og her har Bjørnvig altså indtil videre været ham en kær meningsfælle i synet på naturen.

Løgstrups diskussion med Bjørnvig

I 1976 forsvarer Ole Jensen (1937-2021), en af Løgstrups fremmeste elever og fortolkere, sin teologiske doktordisputats på Aarhus Universitet.²¹ Her vender Jensen sig som Løgstrup kritisk imod den dominerende eksistensteologiske tradition i det 20. århundrede, og med afsæt i Løgstrups tænkning og Thorkild Bjørnvigs digtning plæderer han for en ny skabelsesteologi og et ændret natursyn.

I sin opposition til forsvaret tager Løgstrup fat i Jensens inddragelse af Bjørnvig: ”Vi står her overfor et ejendommeligt forhold. Når Bjørnvig kommer ind på de overvejelser, som præces tilslutter sig, fremsætter han dem ofte under en afstandtagen fra kristendommen”.²² Løgstrup skynder sig at sige, at det er bornert at bore i uenigheder, hvis man har fået noget ud af at læse en forfatter. Men Løgstrup finder det alligevel produktivt at undersøge uenigheden nærmere. Han konstaterer, at Bjørnvig fortrinsvis har vundet forståelse hos folk, der befinder sig inden for den kristne tradi-

18 K.E. Løgstrup, ”Tanken om skabelse som forståelseshorisont for evangeliet”, *Lumen*, årg. 13 (1970), s. 59-76.

19 Sst., s. 60.

20 Denne forståelse af Løgstrups projekt finder bl.a. støtte i Ole Jensen, *Historien om K.E. Løgstrup*, Frederiksberg: Anis 2007.

21 Først udgivet på tysk, men det oprindelige danske manuskript blev senere udgivet: Ole Jensen, *Teologi mellem illusion og restriktion*, Bornholms Tidendes Forlag 1977. Ole Jensen udfoldede sidenhen temaet flere gange, senest i et referat af disputatsen i sine erindringer *Og så alligevel...*, Aarhus: Klim 2019, s. 105-123.

22 K.E. Løgstrup, ”Opposition ved Ole Jensens disputats”, *Kredsen*, årg. 44, nr. 1-2 (1976), s. 41.

tion. Hvordan kan det nu være, spørger Løgstrup, når Bjørnvig selv hævder, at hans naturforståelse er græsk og uforenelig med kristendom? Som slutningen på sit oppositionsindlæg kommer Løgstrup med en afgørende betragtning, som her skal citeres i sin helhed:

Kosmos bliver i jødedom og kristendom til skabning for – realistisk – at vedgå tilintetgørelsen. Kosmos og tilintetgørelse hører ikke sammen, det gør derimod skabning og tilintetgørelse.

Tanken om intethed og om døden som ophør af tilværelsen er ingen selvfølge. Mere nærliggende er forståelsen af døden som en overgang og fortsættelse af tilværelsen på ny og andre vilkår, og mere nærliggende er vægringen ved at tænke tanken om intetheden. Det ved vi fra andre kulturer og andre religioner. Uden jødedom og kristendom ville tanken om intetheden og døden som tilværelsesophør ikke have fået den konsekvens, som de har i vor tilværelsesforståelse. De tanker har jødedommen sat ind i vor verden med dens tanke om skabelse, og kristendommen har urgeret dem med dens tanke om opstandelse. Så længe noget er til, hvad som helst, holder Gud det intetheden fra livet, indtil han overgiver det til intetheden.

Nu er i Bjørnvigs digtning tilintetgørelse og forgængelighed, afsked og død, tilbagevendende temaer. Men hvordan forholder de to temaer sig til temaet kosmos? Dér ligger, så vidt jeg kan skønne, problemet.²³

Et natursyn som det, Løgstrup har været fælles med digterne om at skabe bedre blik for, geråder altså i konflikt med kristendommen på spørgsmålet om, hvad død og tilintetgørelse betyder. Bevidstheden om dette sætter Løgstrups tænkning i en spænding, som optager ham i de følgende år. Her er Bjørnvig lige så meget en diskussionspartner som en forbundsfælle, og det bliver tydeligt i netop 1975, hvor Bjørnvig også genudsender en artikel fra 1971 om ”Det religiøse menneskes ansigter” som et selvstændigt skrift,²⁴ hvilket får Løgstrup til at fare i pennen mod sin ven.²⁵

²³ Sst., s. 43.

²⁴ Thorkild Bjørnvig, ”Homo religiosus i nutidens kulturbrydninger”, *Præsteforeningens blad*, årg. 62, nr. 18-19 (1972), s. 281-289, 297-306 = *Det religiøse menneskes ansigter*, Brøndums forlag 1975.

²⁵ Diskussionen er også behandlet fra en anden vinkel i Bjørn Rabjerg, *Tilværelse og forståelse. Et antropologisk grundtema i Løgstrups teologiske og filosofiske tænkning*, Aarhus: Klim 2016, s. 306-314.

Bjørnvig plæderer i skrift for, at vi burde have bedre sans for religiøse oplevelser, som han opviser en række litterære eksempler på. Men disse bør kædes sammen med indsigt. Vi har ifølge Bjørnvig brug for en levende forbindelse med kosmos, for at livet kan have form, og denne forbindelse må være integreret i vores livsforståelse.

Løgstrup karakteriserer i sin kommentar til Bjørnvigs skrift²⁶ dennes religiøsitet som hjemløs i tiden, beslægtet med poesien og af en anden slags end kristendommen. Løgstrup, som selv var vokset op i en 'senpietistisk fromhedsbølge',²⁷ har det svært med religiøse oplevelser. At skulle have følelser på kommando har bidraget til megen afkristning, mener han. Løgstrup henviser selv til gudstjenesten som et sted, hvor religiøse oplevelser kan befæstes gennem ypperlig musik og digtning, nedarvet gennem et årtusinde. Eller hvad? Er det ikke snarere *lære* og ikke oplevelse, der befæstes i gudstjenesten? Sådan formulerer Løgstrup en indvending, som både han og Bjørnvig tilsyneladende vil kunne tilslutte sig – fra hver sit udgangspunkt.

Hvad mener Løgstrup med lære? Det definerer han ikke endnu, men går i stedet over til at tale om tydning. Det fører til en af Løgstrup mest prægnante og programmatisk formuleringer om forholdet mellem menneskeliv og kristendom:

Hvordan det ellers forholder sig med religiøse erfaringer, og på hvilke områder de gøres, må den religiøse totaltydning af tilværelsen melde sig ved erfaringer, som der intet usædvanligt er ved. Uforenelig med den religiøse totaltydning af tilværelsen er ikke det kendte, men den omgang med det kendte, der slukker sansen for det ukendte i det kendte. Fænomener og sammenhænge, ting og kendsgerninger, der tilsyneladende ikke har det bitterste med religion at gøre, må vise sig at lægge en religiøs tydning nær, hvis ellers den religiøse tydning skal være en totaltydning, hvad den ifølge dens natur forlanger at være. Religion, skal den være sand, kan ikke være reserveret særerfaringer. Religion er ikke en region af tilværelsen ved siden af andre religioner, men der findes ikke det område, ikke det fænomen, der er unddraget den.²⁸

Løgstrup problem med talen om religiøse oplevelser er altså, at den afgrænser religion til at være noget, der har med særafdelinger af tilværelsen at gøre, i stedet for at handle om forståelsen af menneskets liv i ver-

26 K.E. Løgstrup, "Kommentar til Thorkild Bjørnvigs skrift om det religiøse menneske", *Dansk kirkeliv*, årg. 53 (1976), s. 23-33.

27 K.E. Løgstrup, *Solidaritet og kærlighed*, København: Gyldendal 1987, s. 147.

28 Løgstrup, "Kommentar til Thorkild Bjørnvigs skrift om det religiøse menneske", s. 25.

den. Hans tale om skabelse bliver her – og i det øvrige senforfatterskab – transponeret over i en afdækning af de fænomener i vores tilværelse, som lægger en religiøs tydning nær. Hvis religion ikke kan fremsætte en lære, der er en tydning af tilværelsens elementære fænomener, så kan den ikke tages alvorligt, og så kan religion ikke integreres i menneskelivet.²⁹ Derfor er oplevelser ikke nok. Men skønt Bjørnvig og teologerne kan strides om kristendommens idéhistoriske betydning, så er de enige om den ”forudforståelse, hvormed det kristne budskab høres”,³⁰ nemlig den, at vi ”lever af hvad vi ikke kan få i vor magt, men som er og bliver os fremmed i vort forhold til naturen og i vore indbyrdes forhold”.³¹ Altså, teologisk sagt, at vi er skabte og lever af det, vi får givet, og som ikke står i vores magt at føje over. Vi lever i og af erfaringer af resonans, ville man måske sige i dag.³²

Løgstrup slutter sin kommentar til Bjørnvigs skrift med at fremhæve Ole Jensens arbejde og gentager en formulering eller to fra sin opposition til disputatsforsvaret, men ikke den ovenfor citerede om tilintetgørelsen. Det problem behandler han derimod udførligt i sit næste og sidste store hovedværk *Skabelse og tilintetgørelse* fra 1978.

Her lader Løgstrup sin kommentar til Bjørnvigs skrift indgå stort set uforandret, men med en ny afslutning, der leder over i en anden sammenhæng. Her genoptages spørgsmålet om tilintetgørelsen, som jf. værkets titel er gennemgående. Man kan sige, at Løgstrups gennemgående pointe er, at skabelse *er* tilintetgørelse – modsat en græsk kosmostankegang, hvor verden er evig i sine cyklusser og døden derfor en overgang, ikke en udslettelse.

På talefod med døden?

Løgstrup skriver i *Skabelse og tilintetgørelse*, efter han er færdig med sit ”autoplagiati” af Bjørnvig-artiklen, at det netop er dødens og tilintetgørelsens faktum, der mere end noget andet tvinger os til at gå fra oplevelse til lære. Og så optræder en ud af flere af værkets kondenserede passager, hvori dets gennemgående kongstanke om skabning og Gud udtrykkes:

Tilintetgørelsen er til stede i alt værende, i dets værens midlertidighed. Væren er udskudt tilintetgørelse. Døden er til

²⁹ Sst., s. 31.

³⁰ Sst., s. 32.

³¹ Sst., s. 31.

³² Jf. Gerd Theissen, *Budskab i billeder*, København: Eksistensen 2022, s. 68 et passim; Hartmut Rosa, *Det ukontrollerbare*, København: Eksistensen 2020.

stede i alt levende, i dets livs midlertidighed. Fra det øjeblik, det værende bliver til, er det tilintetgørelsens bytte. Fra det øjeblik det levende fødes, er det dødens bytte. Væren er udskudt tilintetgørelse. Liv er udskudt død. Lære ikke til at undgå, den melder sig i spørgsmålet: Hvad udskyder tilintetgørelsen og døden? Eet religiøst svar er: Det gør en magt, på een gang til stede i og forskellig fra det værende og levende. Svaret er jødedømmens og kristendommens, og svaret rummer en trefoldighed: Tilintetgørelse, væren og magt, og i trefoldigheden ligger læren.³³

Så længe noget er til, er det altså Gud, der holder det intetheden fra livet.³⁴ Og det vil Bjørnvig ifølge Løgstrup kun delvis stå ved. Bjørnvig vil blive ved oplevelsen og have sikker grund under fødderne. Så når han, javist, taler om tilintetgørelse og død, er det altid kun noget, der sker i menneskets tilværelse og naturen, ikke i kosmos, og, konkluderer, Løgstrup, ”akkurat det er forskellen mellem natur og kosmos.”³⁵ Hvad mener Løgstrup? At problemet med Bjørnvigs tænkning er, at den er ”på talefod med døden”, som han tidligere i værket har anklaget den græske tænkning for at være?³⁶

Hvad er der galt med det natursyn, som er Bjørnvigs? At det forliger sig med døden? Det kunne følgende smukke formulering, der bruges som karakteristik af Bjørnvigs synspunkt i en ekskurs, tyde på:

Indfældet i naturen, som mennesket nu engang er, er også det forbundet med kosmos, men på dødens vilkår, så det kun i oplevelsen er forbundet med kosmos. Men så stærk er oplevelsen, at den er et liv på dødens vilkår værd.³⁷

Hvad er der i vejen med, at livet er et liv på dødens vilkår værd? Ifølge Løgstrup, at det bagatelliserer lidelsen i tilværelsen. Der er en lidelse, som er mere end menneskabt, som hører med til livet i verden.³⁸ Og den kan være grum og forfærdelig. Og den må Gud som skabermagt stå bag. Men hvis Gud er skabermagten, der holder tilintetgørelsen for døren, og Gud er god, så kan det ikke være det sidste ord.

Løgstrups forslag til en løsning på dette klassiske problem er at stille Gud op imod Gud. Løgstrup svar på menneskets lidelse bliver ”Gudsrigets komme med Jesus fra Nazareth”, der står i en spænding til det skaberværk,

33 K.E. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 4. udg., Aarhus: Klim 2015, s. 227.

34 Sst., s. 56.

35 Sst., s. 228.

36 Sst., s. 71.

37 Sst., s. 228.

38 Sst., s. 295, 359.

der går mod tilintetgørelse, ”en spænding, der ikke skal forsøges udjævnet”, skriver Løgstrup.³⁹ Her er ingen letkøbte, opbyggelige forsikringer om, at det nok skal gå, men et forkyndt håb om kommende forandring, troen kan knytte sig til. Det er modigt tænkt og erfaringsnært skrevet, at Løgstrup lader spændingen stå. Senere kan han ligefrem udtale, at i det afgørende i kristendommen har mennesket intet erfaringsnært at påberåbe sig.⁴⁰ Han går imidlertid selv et skridt videre, når han i *Skabelse og tilintetgørelse* skriver, at ”Gud er Gud for at sætte et rige i værk, anderledes end det skaberværk, som vi ellers kender til”.⁴¹ Gud bruger nu sin magt anderledes end i skaberværket. Gud går imod Gud.⁴²

Livtag med Løgstrup

Mener Løgstrup virkelig, som han skrev i et forsvar mod kritikere af *Skabelse og tilintetgørelse*, at i forgrunden for evangeliet står, at ”alt bliver anderledes”?⁴³ Havde han skrevet, at alting bliver nyt, var det umiddelbart mere forståeligt og mere bibelsk. Taget for sig kan det næsten lyde som en undsigelse af projektet om at rehabilitere skabelsestanken.

Skal man på baggrund af den forudgående gennemgang af Løgstrups natursyn i dialogen med Bjørnvig stille et kritisk spørgsmål, kunne det lyde sådan her: Er Løgstrup ikke i fare for at forskrive sig til den form for naturforagtende kristendom, han ellers ville gøre op med? For hvis der skal være noget i vores tilværelse, som evangeliet kan knytte sig til,⁴⁴ må der også være noget i gudsriget, som svarer til det, vi kender. Jakob Knud-

39 Sst., s. 296.

40 Jf. Knud Nyboe Rasmussen, *Ord til tiden*, Gjern: Hovedland 2019, s. 123.

41 Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, s. 302.

42 For en trinitarisk videretænkning af denne ansats, se Kjeld Slot Nielsen, ”Mod Gud hjælper kun Gud”, *Dansk Teologisk Tidsskrift*, årg. 73, nr. 4 (2011), s. 296-312. I efterskriftet til Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, s. 373ff., udreder Ole Jensen de forskellige spor i værket og samler trådene med henvisning til den vigtigste litteratur. For en mere kritisk læsning, som jeg hælder imod, se Niels Grønkjær, ”Hvor blev ånden af i Løgstrups metafysik?”, *Fønix* årg. 2023, s. 22-37. Se også Sasja Emiie Mathiasen Stopa, ”Når Gud angriber mennesket – Den tvetydige erfaring af Gud og verden hos Martin Luther, K.E. Løgstrup og Regin Prenter”, *Fønix* årg. 2019, s. 194-232.

43 K.E. Løgstrup, ”Kristendom, metafysik og videnskab”, *Kredsen*, årg. 46, nr. 1-2 (1980), s. 11. Samme sted fremgår det, at Løgstrup ikke sonder tydeligt mellem det, man i teologien plejer at kalde for hhv. præsensisk og futurisk eskatologi, når han skriver, at Jesu forkyndelse handler om, ”det Gudsrige, der er i frembrud” – denne (måske bevidste) manglende sondering kan vanskeliggøre forståelsen af Løgstrup, men er samtidig en produktiv ansats for tanken, jf. min slutning nedenfor. Løgstrups artikel er genoptrykt i Svend Andersens ledsager til *Skabelse og tilintetgørelse: Af og til intet*, Aarhus: Klim 2015, s. 205-233.

sen, som Løgstrup henviser til, mente, at der i Guds rige også måtte være en form liv og død, blomstring og afblomstring.⁴⁵ Og Grundtvig, som Løgstrup tager til indtægt for sine synspunkter og den skarpe modsætning mellem liv og død, kunne skrive om Guds rige som det sted, hvor ”hvor intet man savner, som ønske er værd,/ hvor det ikkun fattes, som smertede her!” (DDS 561). Frelsen i Kristus forstås her som en si, der sier lidelsen væk, så skabningens fremstår i al sin herlighed uden synd og nød.⁴⁶ Betyder det så ikke også, at vi i en vis forstand kan blive forsonet med det vilkår, at vi skal dø, og lære at bære vores lidelser? Er det ikke også det, korset er et symbol på? Er det ikke blasfemisk selvhævdelse kun at ville modtage liv, men ikke død af Guds hånd? Hvis vi alene kan sætte vores håb til forkyndelsen af et kommende Gudsrige, der er noget andet end det skaberværk, vi lever i, så er det svært at se for sig, hvordan kristendommen, som Løgstrup med reference til Grundtvig afslutningsvis skriver, ”giver den kristne tilbage til det dennesidige liv for at være optaget af dets gøremål og leve på dets egne, allerede givne og skabte vilkår.”⁴⁷

For mig at se tyder det på, at fordi Løgstrup ikke ville bagatellisere lidelsen, blev han i sin holmgang med Bjørnvig tvunget ud på et dyb, hvor han havde svært ved at finde tilbage til nogle af de tanker, han tidligere havde lanceret. Det er næsten, som om beskrivelsen af det kommende Gudsriges spænding til skaberværker, truer med at ”blæse alt liv og mening ud af den sansbare verden”, som Løgstrup selv skriver i en analyse af Johannes V. Jensens ”Interferens” (fra *Digte* 1906) i det posthumt udgivne værk *Ophav og omgivelse*.⁴⁸ Sådan lød jo også Bjørnvigs kritik af kristendommen, som jeg indledte med, og kritikken rammer ikke fuldstændig forbi alle Løgstrups formuleringer om forholdet mellem skabning og kosmos, Gudsriget og skaberværket.

I analysen af ”Interferens” skriver Løgstrup også, at det meste af Johannes V. Jensens øvrige digtning er udtryk for en identifikation med landskab og årstid, som vidner om, at ”uden identifikationer med vore omgivelser i vores sansbarhed, kan vi ikke være til”. Og hele værket slutter med en konstatering af, at vores tilværelse får mening af de fænomener, ”som med deres sandhed og uantastelighed står i et spændt forhold til den vregtløs-

44 Jf. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, s. 357, der tilføjer, at forekommer noget i evangeliet os at være uforståeligt, kan det også være, fordi der er noget galt med vores livsforståelse.

45 Jf. Kristoffer Garne, ”Den gode død? Teologihistoriske strøtanker”, *Fønix*, årg. 2021, s. 12.

46 Dette billede af sien skylder jeg Ole Jensen, om end han ikke var med på den konsekvens, jeg drager af det.

47 Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, s. 363.

48 K.E. Løgstrup, *Ophav og omgivelse*, 3. udg. Aarhus: Klim 2013, s. 246.

hed [sic] og vilkårlighed som forgængeligheden truer alt med”.⁴⁹ Formuleringer som disse peger på, at Løgstrup ikke ville kunne forestille sig Gudsriget som en fuldstændig afløsning af skaberværket, for det må på en eller anden også indebære en redning af livet i landskab og årstid fra den fuldstændige tilintetgørelse. Jeg har hørt flere af Løgstrups elever sige, at det var nærliggende, at Løgstrup ville have udfoldet sådanne tanker, hvis han havde levet længe nok til at færdiggøre *Ophav og omgivelse* og forsyne værket med en teologisk epiløg.⁵⁰

Afslutning

At Løgstrup vedvarende forsøger at tænke over forbindelsen mellem livet i naturen og Gudsriget, kan man få vidnesbyrd om i et essay om Jørgen Gustava Brandts digtning, som Løgstrup skrev i 1979, og som endte med at indgå som det afsluttende kapitel i *Kunst og erkendelse* i 1983. Løgstrup skriver:

Hvorfor er ikke alt for tilfældigt og for flygtigt til at få fat på og holde fast? Fordi en helheds- og enhedsdannende magt er virksom overalt. Manifest og kendt i alle former og skikkelser og ellers skjult og ukendt. Også manifest i alle rytmer, døgnets, årets, hjertets – hjerteslaget som Brandt kalder en rytme hvormed evigheden er i tiden.⁵¹

Evigheden forstås her ikke som en fremtidig undsigelse af tilintetgørelsen, men som en rytme i tiden. Her kan Bjørnvigs ’græske’ tanke om kosmos med årstidernes skiften og livets overgange mødes med Løgstrups tank om skabningen, der går mod tilintetgørelse, men opretholdes af Gud.

For at komme herfra til en afslutning, vil jeg citere Jørgen Gustava Brandts linjer fra salmebogen, som er blevet anklaget for at være hedensk vitalisme, men som man lige så godt kan læse kristologisk (jf. nedenfor):

Tænk, at livet
koster livet!
Det er altid samme pris

⁴⁹ Sst., s. 353.

⁵⁰ I dette værk kommer tanken om ”Universet” til at spille en afgørende rolle. For en teologisk læsning af værket, se Peter Widmann, ”Metafysikeren Løgstrup. Om ’Ophav og omgivelse’ samt et tilbageblik på Metafysik I-VI”, *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* nr. 7 (1985), s. 65-90.

⁵¹ K.E. Løgstrup, *Kunst og erkendelse*, 3. udg., Aarhus: Klim 2018, s. 122.

Kom med glæde!
 Vær til stede!
 Tanken spreder øjets dis;
 rigt og bredt går livet ned
 i evighed (DDS 14).

Løgstrup insisterede på at tage tilintetgørelsens magt gravalvorligt. Det er en vigtig og blivende pointe, der er relevant som korrektiv til enhver form for naiv naturglæde eller letkøbt kristen trøst. For nogle af hans læsere har hans måde at formulere det på imidlertid betydet, at de har måttet træde et skridt tilbage og frakoble den religiøse tyding og kristne lære fra hans øvrige filosofi – også for at værne om natursynet.⁵²

Men hvorfor egentlig gøre det, når vi har digtere som Oehlenschläger og Thøger Larsen, der uden for kirken kan beskrive livets rytmer med den kristne traditions billedsprog, og inde i kirken har digtere som Grundtvig og Ingemann, der lader livets rytmer flyde sammen med forkyndelsen af Guds riges frembrud med Jesus Kristus og Helligånden?

Løgstrup mangeårige kollega Regin Prenter er i sin læsning af *Skabelse og tilintetgørelse* inde på, at spændingen i Løgstrups tænkning mellem skabning og Gudsriges må forudsætte tanken om Gud som treenig, hvis det skal give mening. Det betyder, skriver Prenter, at ”*legemligheden og forbundetheden* med universet ikke får lov at falde uden for håbet”.⁵³ Det svarer til, at Løgstrup i en sen optegnelse om prædiken og filosofi skriver, at i kristendommen er der ingen befrielse af mennesket, der ikke også er en befrielse af universet: ”Kristendommen er ikke en befrielse af mennesket fra universet, men med universet”.⁵⁴

En teologisk forkyndelse, som går ud over Løgstrups religionsfilosofiske tænkning, men lægger sig i forlængelse af det netop citerede udsagn, kunne formuleres sådan her:

I Jesus vil Gud, at alt, der smerter, vendes til glæde. Det kan ikke ske med et trylleslag, for så ville det ikke være vores liv, der vendtes til glæde, men vi ville blive befriet fra vores liv. Til hvad, kan vi så spørge, og hvem ville vi så være? Men Gud vil, at sorgen skal vendes til glæde, at lidelsen skal helbredes. Det er Jesus' forkyndelse, at verden ikke går mod større lidelse og grum udslættelse, men mod genoprettelse med Gudsrigets komme. Det er det, han, der bærer hele verden, hænger på korset for. Han

52 Se bl.a. Mogens Pahuus, *Dialog med Løgstrup*, Aalborg Universitetsforlag 2018, der fx s. 167 fremskriver en sammensmeltning af tid og rum med henvisning til Thøger Larsens digtning.

53 Regin Prenter, ”Skjulte og åbenbare kristologiske forudsætninger i K.E. Løgstrups metafysik, *Fønix*, årg. 3, nr. 4 (1978), s. 366.

54 Løgstrup, *Solidaritet og kærlighed*, s. 144.

er ikke bare korsfæstet *for* dine og mine synder, men også *med* hele verden og alt, hvad den rummer. For at den nye verden kan fødes ud af lidelsen. Jesu død og opstandelse er også kosmos' død og opstandelse, naturens frelse fra tilintetgørelsen.

Det er livet, der koster livet. Og i det bliver Jesus' sejr over lidelse og død en del af rytmen i vores liv, også allerede nu som en foregribelse af det rige, der skal komme, så vi kan leve og dø i det skabte liv med dets over- og undergange. Hvad Løgstrup skriver om Jørgen Gustava Brandts digtning, kan her gælde som et generelt teologisk udsagn: Gud er skjult i verden, ja, men Gud er også hjerteslaget i alt det, vi lever i og af og med; den rytme, hvormed evigheden er i tiden.